

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

МАКСИМОВ ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ

УДК 94:347.9(477.4)«18/19»(043.3)

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ СУД У СИСТЕМІ РЕАЛІЗАЦІЇ
СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

07.00.01 – історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Кам'янець-Подільський – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
КОРДОН Микола Володимирович,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ФІЛІНЮК Анатолій Григорович,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
завідувач кафедри історії України.

кандидат історичних наук, доцент
КРУГЛЯК Марина Едуардівна,
Житомирський державний технологічний
університет, доцент кафедри гуманітарних
і соціальних наук.

Захист відбудеться 26 лютого 2016 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23).

З дисертацією можна ознайомитися у читальному залі наукової бібліотеки історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14)

Автореферат розісланий 25 січня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В останні роки реформування судової системи стало одним з найбільш нагальних завдань української держави. Революція гідності 2013–2014 рр. загострила проблеми реалізації судової реформи в Україні. За цих умов законодавча та виконавча влада змушена рухатись у напрямі реформування та адаптації судової системи до європейських стандартів. У 2014–2015 рр. були прийняті прогресивні закони, що покликані розпочати судову реформу в Україні – Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» та Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд».

Зміцнення позицій громадянського суспільства в Україні вимагає якнайшвидшого реформування судової системи, суспільство потребує якісного, незалежного, некорумпованого судочинства, наближеного до європейських стандартів, здатного захистити права і інтереси особи та громадянина.

Вивчення ролі окружних судів, зокрема й Житомирського, у судовій системі держави, надасть можливість у сучасних реаліях судових перетворень по новому осягнути всю глибину змін другої половини XIX ст. Насамперед це стосується судових практик та запозичення судів з виборними присяжними засідателями. Дослідження діяльності та функціонування Житомирського окружного суду надає можливість запозичення досвіду судового реформування, а також виокремлення тих негативних факторів (впливів) у судовій системі минулого та неповторення помилок у сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, національні і державотворчі аспекти» (номер державної реєстрації (0111U008523).

Метою роботи є вивчення умов та специфіки запровадження й функціонування Житомирського окружного суду у контексті судової реформи 1864 р. в Правобережній Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, дати оцінку інформаційному потенціалу історичних джерел та визначити концептуальні основи і методологічні засади дослідження;
- розкрити передумови судового реформування у Правобережній Україні;
- охарактеризувати процес підготовки, умови та специфіку запровадження судової реформи на Правобережжі;
- визначити структуру та функціональні обов'язки Житомирського окружного суду;
- охарактеризувати особовий склад суду, з'ясувати шляхи та критерії комплектації суддівського корпусу та допоміжних посад;
- проаналізувати практики Житомирського окружного суду у здійсненні кримінального та цивільного судочинства;

- виокремити специфічні ознаки та роль Житомирського окружного суду у розгляді та вирішенні справ чиншовиків.

Об'єктом дослідження є процес запровадження судової реформи у Правобережній Україні.

Предметом вивчення є зміст, основні напрями та особливості діяльності Житомирського окружного суду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1880–1917 рр. Нижня хронологічна межа дисертаційної роботи обумовлена тим, що 29 червня 1880 р. на території Правобережної України набули чинності судові статuti 1864 р., таким чином судова реформа була запроваджена остаточно. Револуційні зміни початку 1917 р. дали поштовх до кардинальних перетворень усієї судової системи, що пояснює обмеження роботи початком 1917 р. Вихід за окреслені хронологічні межі зумовлений характеристикою передумов запровадження судової реформи.

Територіальні рамки дослідження відповідають географічним межам поширення юрисдикції Житомирського окружного суду. Відповідно до адміністративно-територіального поділу Російської імперії, вона поширювалася на територію Житомирського, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Заславського, Старокостянтинівського повітів Волинської губернії.

Наукова новизна полягає у тому, що:

Уперше:

- визначено, що однією із проблем зволікання запровадження судової реформи у Правобережній Україні було її недофінансування в регіоні, відсутність коштів на відкриття нових судів;
- встановлено шляхи кадрового наповнення новоутворених судів, а також з'ясовано специфічність політики уряду щодо чиновницького апарату суду на Правобережжі;
- проаналізовано динаміку зміни особового складу Житомирського окружного суду та освітньо-професійний рівень його службовців протягом всього часу функціонування;
- охарактеризовано діяльність Житомирського окружного суду у здійсненні правосуддя;
- зроблено висновок про специфічність реалізації судової реформи на Правобережжі, що проявлялося у відсутності виборності судових чиновників і присяжних засідателів.

Уточнено:

- зміни у структурі та межах компетенції Житомирського окружного суду;
- особливості кадрового складу та специфіку діяльності окружного суду.

Набули подальшого розвитку такі питання:

- передумови та перебіг судового реформування Російської імперії у першій половині XIX ст.;
- умови та специфіка запровадження судової реформи у Правобережній Україні;
- відмінність судових перетворень на Правобережжі у порівнянні із судовими статутами 1864 р.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати сприяють усвідомленню існуючої на той час потреби судової реформи в

Правобережній Україні як окраїни Російської імперії. Результати роботи судові переконують, що перетворення лягли в основу формування нової правової культури суспільства. Висвітлення специфіки реалізації судової реформи на Правобережжі доповнює вже відомі знання про реформу в інших регіонах України. Це, в свою чергу, обумовлює значимість дослідження та поглиблює знання про судову реформу 1864 р. в цілому, а в умовах нинішньої ситуації у судовій галузі може сприяти використанню досвіду судових перетворень XIX ст. Матеріали роботи можуть бути застосовані під час підготовки узагальнюючих робіт та лекційних курсів з історії України та історії держави і права України, спеціалізованих навчальних курсів з історії України XIX – початку XX ст., історії судових установ Російської імперії. Крім того, одержані результати можуть бути застосовані при розробці законодавчих актів, для реформування судової системи сучасної української держави.

Апробацію результатів дослідження здійснено шляхом їх обговорення на засіданнях кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка та засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Основні положення та висновки дослідження відображені у доповідях, виголошених на Міжнародній науково-практичній конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини» (м. Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту» (м. Житомир, 22–23 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2011» (м. Харків, 25 лютого 2011 р.); VII міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (м. Ніжин, 13–14 травня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (м. Суми, 20 травня 2011 р.); VIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (м. Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (м. Житомир, 20–21 червня 2014 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковано у п'яти статтях, які містяться у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України, зокрема одна у науковому збірнику, що входить до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації зумовлена її змістом, поставленою метою та дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що включають десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури десяти додатків у вигляді таблиць та фотографій. Її загальний обсяг становить 240 сторінок, основного тексту – 186 сторінок, бібліографія містить 406 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет, хронологічні й територіальні межі дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, відображено апробацію її результатів, а також подано інформацію про структуру.

У **першому розділі «Стан наукової розробки, джерельна база та методика дослідження»** здійснено аналіз історіографії та джерельної бази, охарактеризовано

методологічні засади.

У підрозділі 1.1 «Історіографічний огляд питання» визначено здобутки дослідників судової реформи 1864 р. в цілому та у Правобережній Україні зокрема. З огляду на підходи, аргументації та висновки вчених нами виділено п'ять хронологічних періодів.

Перший – 60–70-ті рр. XIX ст., протягом якого дослідниками-юристами (саме вони були першими істориками судової реформи) був зібраний великий матеріал з історії реформування судової системи. Особливістю цього періоду була ідеалізація судових статутів. Пореформений суд, до якого увійшли й окружні суди, представлявся втіленням в життя мрій людей про ідеальне правосуддя, доступне та рівне для всіх. Серед досліджень цього періоду можна виокремити такі: вивчення законодавчої бази та особливостей судоустрою та судочинства Правобережної України (М. Колмаков, І. Нікотін), облаштування та функціонування судових інститутів в умовах судової реформи, вдосконалення судового устрою (М. Філіпов, О. Кістяківський).

Протягом другого періоду – 80–90-ті рр. XIX ст. спостерігався спад ейфорії після запровадження судової реформи та розпочалася активна критика судових перетворень в чиновницьких колах. Дослідники цього періоду в своїх працях доводили переваги нових судів над старими та закликали до недопущення повернення дореформених порядків, які могли нівелювати увесь позитив судових статутів 1864 р. (Г. Джаншиєв, Ф. Дмитрієв). В цей час особливу увагу дослідників привертали й окремі інститути, передбачені судовою реформою: суд з присяжними засідателями (М. Тімофєєв, М. Чубинський), адвокатура (І. Фойницький, Є. Васьковський), прокуратура (М. Буцковський, М. Муравйов).

Третій період, що охоплював 1900–1917 рр., ознаменувався пожвавленням інтересу до судової реформи 1864 р. з боку дослідників. Це було пов'язано із наближенням 50-річчя судових статутів 1864 р. З цієї нагоди вийшла низка ювілейних праць, присвячених Міністерству юстиції та історії Сенату. В цей час дослідники продовжували акцентувати увагу на взаємодії нового суду з самодержавством, пояснювали невідповідність нових судових порядків з основами російської державності, критикували поетапне запровадження судової реформи та відсутність виборності в регіонах, зокрема й у Правобережній Україні (І. Гессен, Д. Генкін). З початком 1900-х рр., коли були з'ясовані умови функціонування судів, відбулася оцінка авторами діяльності усіх судових інститутів. Увага приділялась окружним судам, а також судовим репресіям, що були пов'язані з покаранням засуджених (Б. Сиромятніков, Ю. Готьє, Е. Берендс).

Четвертий період охоплює праці радянських дослідників (П. Зайончковського, Б. Віленського, В. Шувалової, Т. Воробейкової). Посилення інтересу до проблем реалізації судової реформи 1864 р. почало спостерігатися у 60-х рр. XX ст. В цей час дослідники вивчали проекти судових перетворень, судоустрій та судочинство та в цілому схвально відгукувались про судову реформу та негативно до контрреформ 70–80-х рр. XIX ст., вбачаючи в них відступ від основних принципів судових статутів. Водночас суди вважали репресивними й такими, що слугували інтересам самодержавства.

Запровадженню судової реформи 1864 р. у Правобережній Україні присвячена

праця П. Щербини, який в умовах ідеологічного тиску зміг дати оцінку судовим перетворенням в регіоні. У працях присвячених селянським рухам у Правобережжі в другій половині XIX ст., Житомирський окружний суд оцінювався як елемент тиску та каральної політики проти селян з боку самодержавства (Д. Пойда, М. Лещенко).

У 70–80-х рр. XX ст. з'явилась низка робіт, що висвітлювали запровадження судової реформи в окремих регіонах Російської імперії (І. Будак, З. Жванія, Ф. Ішкулов, А. Марискін, А. Мільман).

Головним лейтмотивом радянської історіографії була відмова від ідеалізації пореформеного суду, прагнення пов'язати судові перетворення із суспільно-політичним життям, вивчення політичних процесів, дослідження особливостей проведення судової реформи в різних регіонах імперії.

Сучасна історіографія (з 1991 р.) представлена переважно дослідженнями загального характеру та вузько тематичними працями, опублікованими у фахових виданнях. Впровадження судової реформи, функціонування судових установ у Правобережній Україні представлено у сучасних дослідженнях українських істориків (М. Бурдін, О. Самойленко, В. Шандра, В. Шевченко). Узагальнюючою працею з історії владних інституцій Правобережної України стала робота М. Бармака. В ній зокрема досліджено становище дореформеного суду у Правобережжі першої половини XIX ст.

Пожвавлення інтересу з боку російських дослідників до питань судової реформи було пов'язане з проблемами реформування правової системи після розпаду СРСР. Тому в цей час науковий доробок поповнився низкою праць, що були присвячені усім аспектам судових перетворень другої половини XIX ст., зокрема й проведення судової реформи в регіонах (І. Зозуля, Ю. Щедріна, М. Ігнат'єва, Т. Курас).

Побіжно теми судової реформи 1864 р. у своїх дослідженнях торкалися й інші російські дослідники, зокрема М. Долбілов. Автор розкрив всі тонкощі російської політики щодо окраїн імперії, також зосередив увагу на взаєминах держави та місцевих еліт. До цієї ж тематики звертався Л. Горізонтов, який загострював увагу на земельних проблемах Правобережжя, а також на кадровій політиці влади в умовах судової реформи.

Не залишалися осторонь проблем судової реформи 1864 р. й західні дослідники (Р. Уортман, Й. Баберовскі, Д. Бовуа). Р. Уортман, з поміж іншого виокремлював саме селянську та судову реформи, наголошуючи на їх важливості для дворян, особливо провінції, де останні, втративши владу над селянами в результаті скасування кріпацтва, воліли бачити в новостворених судах засіб охорони своїх прав. Й. Баберовскі судову реформу на Правобережжі розглядав як розширення прав сільського населення та підриг верховенства польської еліти. Вчений позитивно оцінював прагнення російських прогресивних кіл до європейського верховенства права, але в умовах багатонаціональної імперії судову реформу вважав абсурдом. Д. Бовуа торкався питань здійснення правосуддя у відношенні до різних категорій осіб Південно-Західного краю, зокрема до польської шляхти. Не оминув автор увагою українське селянство та чиншовиків та роль в їхньому житті окружних судів.

Здійснений історіографічний аналіз свідчить, що для історії судової реформи 1864 р. та зокрема окружних судів Російської імперії характерним є зв'язок різних концепцій та

всебічне залучення широкого кола джерел із застосуванням критичного аналізу. Проблема судових перетворень на Правобережній Україні належить до маловивчених. Лише в останні роки відбулося поживалення до дії судових статутів 1864 р. у Південно-Західному краї. Слід зазначити, що проблеми заснування та діяльності окружних судів як однієї з найважливіших складових судової реформи 1864 р. не були предметом спеціального дослідження. Водночас цей судовий орган виступав як одна із основних ланок системи загальних судів Російської імперії. Діяльність же Житомирського окружного суду, в свою чергу, сприяла зміцненню законності в межах його округу, який охоплював значну частину території Волинської губернії. Недослідженими залишаються питання суду з присяжними засідателями, діяльність прокуратури та адвокатури в умовах специфічної кадрової політики влади, а також ефективність правосуддя після запровадження судової реформи.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» проаналізовано різні джерела, поділені на окремі групи: 1) нормативно-правові акти; 2) архівна діловодна документація; 3) періодика; 4) статистичні видання; 5) мемуари.

Нормативно-правові документи представлені законодавчими актами та актами міністерства юстиції, саме вони визначали механізм впровадження судової реформи 1864 р. та функціонування її інститутів (Повне зібрання законів Російської імперії, Зібрання узаконень та розпоряджень уряду, тематичні збірники). Серед них варто відзначити судові статuti 1864 р. («Указ про заснування судових установ та запровадження судових статутів», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства» та інші).

Архівна діловодна документація представлена внутрішнім листуванням, протоколами зібрань суду, формулярними списками, статистичними відомостями та звітами, судовими справами. Цей вид джерел представлений у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), Державному архіві Волинської області (ф. 49 Луцький окружний суд), Державному архіві Житомирської області (ф. 19 Волинська з'єднана палата кримінального та цивільного судів, ф. 24 Житомирський окружний суд, ф. 167 З'їзд мирових суддів Житомирського судово-мирового округу (м. Житомир Волинської губернії)). Архівна діловодна документація добре збереглась, що дозволило детально висвітлити реформування правосуддя у Правобережній Україні.

Наступну групу історичних джерел склала періодика. У суспільно-політичній царині регіону та імперії помітне місце займали газети «Киевлянин» та «Голос», також можна виділити відомчі міністерські «Журнал міністерства юстиції», «Журнал цивільного та кримінального права», «Судова газета», «Судовий вісник». У представлених джерелах міститься інформація про запровадження судової реформи у цілому в Російській імперії та зокрема на Правобережжі, оцінювалась діяльність запропонованих судовими статутами 1864 р. інститутів (адвокатура, прокуратура, суд із присяжними засідателями). Ставилися питання доцільності судової реформи, а також виокремлювалися негативні фактори (особливо в регіонах), що впливали на судову реформу.

Поряд із архівними матеріалами та періодичними виданнями вирізнялися різного роду статистичні збірники. У першу чергу – «Пам'ятні книжки Волинської губернії», в яких представлені статистичні матеріали щодо наповнюваності чиновниками судових установ губернії, розподіл їх за посадами із зазначенням чину, межі судових дільниць. Відомості на рівні губерній доповнюються даними всеросійських установ, на увагу заслуговують «Адрес-календарі – загальні розписи керуючих та інших посадових осіб», зміст збірок

дозволяє простежити переміщення чиновників різних відомств, зокрема й юстиції, присвоєння класних чинів. У «Списках чинов ведомства Министерства юстиции» вміщено короткі відомості про чиновників міністерства у вигляді формулярних списків.

Останню групу джерел становлять мемуари. Основною специфікою такого виду літератури є суб'єктивне осмислення певних подій автором. До мемуарної літератури варто віднести праці П. Валуєва, О. Кистяківського, О. Пржецлавського, Т. Бобровського.

Таким чином, джерельна база дослідження цілком достатня для розв'язання поставленої мети та завдань.

У підрозділі 1.3 «Методи дослідження та понятійний апарат» зазначено, що в основу дослідження було покладено міждисциплінарний підхід, відображення цього міститься у тематиці роботи, яка пов'язана з регіоналістикою та соціальною історією, а також з історією юриспруденції. Вивчення діяльності Житомирського окружного суду в контексті судової реформи 1864 р. у Правобережній Україні проводилось на основі загальнонаукових принципів, а також на основі методів функціонального аналізу інструментальних, структурних та правових характеристик судочинства та судоустрою пореформеного періоду. Узагальнений соціально-професійний портрет чиновника суду складено за допомогою синтезу освітніх, майнових якостей, станової приналежності, стажу роботи тощо. Дедукція стала в нагоді під час виокремлення складових судової реформи, що були без змін перенесені на Правобережжя. Порівняння визначило спільності та відмінності у запровадженні судової реформи 1864 р. на Правобережній Україні та інших регіонах Російської імперії, а також проілюструвало ті самі риси щодо діяльності новостворених судових установ. Узагальнення було використано під час підготовки висновків дисертаційного дослідження. Історичний метод використаний під час висвітлення процесу судового реформування за статутами 1864 р. у тісній взаємодії з тогочасними соціально-економічними та політичними умовами. Статистичний метод виступив інструментом систематизації даних про склад чиновників окружного суду, дав можливість охарактеризувати виникнення, перебіг та вирішення судових справ як кримінального, так і цивільного характеру. Специфіка дослідження спонукала до використання формально-юридичного методу, особливо в частині вивчення нормативно-правових актів, що супроводжували впровадження судової реформи 1864 р. Хронологічний метод дозволив відтворити процес впровадження судового реформування з його єдиними, специфічними та загальними рисами. Діахронний метод надав можливість вивчення судової реформи як явища, що відбувалося в різні періоди, в різних масштабах і на різних територіях.

У другому розділі «Судова реформа 1864 року в Правобережній Україні», що складається з двох підрозділів, розкриті особливості впровадження судової реформи в регіоні.

У підрозділі 2.1 «Передумови судового реформування в Правобережжі» визначено, що цей процес в Правобережній Україні розпочався одразу після приєднання краю до Російської імперії. Значною проблемою для влади стало функціонування відмінної від російської судової системи та домінування в регіоні польської шляхти. Проблема невідповідності законодавства та системи судоустрою потребувала узгодження. Запровадження у 1796 р. російської моделі судочинства та судоустрою внесло лише хаос на Правобережжі, де зберігалась польська система

судів та законодавство, які опирались на Другий Литовський статут та польські Конституції.

Початок XIX ст. позначився встановленням статусу-кво, краю було повернуто стару модель судоустрою та судочинства. В російських владних колах відмовились від форсованого наступу на законодавчу основу регіону. В цей час відбувалося поєднання імперської уніфікації управління приєднаними територіями з визнанням їх крайової особливості та історичної своєрідності. Водночас у першій половині XIX ст. був створений особливий комітет у Вільні, який мав уніфікувати литовські джерела права. Результатом роботи комітету став проект зводу місцевих прав західних губерній, що так і не був втілений в життя.

Листопадове польське повстання 1830–1831 рр. призвело до кардинальної зміни державної політики щодо приєднаних територій. Період лояльності та адаптації змінився імперською реакцією. На озброєння були взяті методи поступової заміни старої системи на загальноімперську. Набирало чинності «Учреждение для управления губерний». Суди приводились у відповідність до загальноімперських. Запроваджувалась російська мова діловодства. У 1840 р. Литовський статут було остаточно замінено російською законодавчою базою. Поряд із наступом на законодавство здійснювався тиск і на чиновницький апарат, представлений переважно поляками. Активно лобіювалася ідея їх заміни російським дворянством, зокрема й у судах.

У підрозділі 2.2 «Підготовка, умови, специфіка запровадження судової реформи в Правобережжі» охарактеризовано специфічні ознаки процесу впровадження судової реформи 1864 р. в регіоні. Головною подією, що суттєво вплинула на впровадження судової реформи у Правобережній Україні, стало Січневе польське повстання 1863–1864 рр. Скеровував дії влади у цей період страх перед місцевою елітою – поляками. В цих умовах потрібно було виробити алгоритм роботи, який би дозволив провести реформу та водночас убезпечив її від проявів сепаратизму та утримати контроль у державі.

Причини запровадження судової реформи можна поділити на зовнішні та внутрішні. Внутрішніми були: присутність в регіоні великої кількості поляків та євреїв, які в більшості вороже ставилися до будь-яких перетворень. Зовнішні були пов'язані із зміною керівництва міністерства юстиції та початком реакції з боку консервативних кіл російського чиновництва.

Імперська влада в особі міністра юстиції давала чітко зрозуміти, що на першому етапі реформи Правобережжя може сподіватися лише на мировий суд. Подібний підхід загрожував цілісності системи реформування. Міністр юстиції в своєму рескрипті генерал-губернатору визначав приблизний сценарій реформування: спочатку мировий суд потім решта інститутів. Каменем спотикання залишалося заміщення посад мирових суддів та розгляд кандидатів у присяжні засідателі. Компромісним рішенням стало вилучення опції про виборність названих вище осіб, тобто судова реформа на Правобережжі втрачала ще один з елементів, закріплених у Судових статутах 1864 р.

Критикою місцевих умов займалися як чиновники суду так і преса, особливо в частині участі у нових судах євреїв та поляків, передусім як адвокатів. Перспектива запровадження реформи викликала істерію у місцевих російських чиновників. Ці

страхи спонукали Державну Раду затвердити остаточне рішення – реформа мала бути, але із значними обмеженнями (відсутність виборності та призначення мирових суддів, відбір присяжних засідателів губернськими комісіями на чолі з губернаторами).

Ще однією проблемою для Правобережжя був фінансовий аспект, а саме виділення коштів на облаштування нових судів та оплату праці суддів. Можливості їх залучення з державного чи місцевого бюджетів влада не бачила. Виходом із ситуації було запровадження нових податків. В цих умовах реалізації судової реформи покладалась на губернаторів Південно-Західного краю.

Нові судові установи (мирові суди) запрацювали в Правобережжі з 1872 р., але їх відкриття не зменшило, а додало проблем. Реалізація судової реформи ілюструвала, що Російська імперія ще не була готова до змін. Після запровадження мирової юстиції інтерес та ажітаж до судової реформи в Правобережжі згас. Знадобилося ще вісім років для остаточного її завершення.

На заваді подальшого реформування системи, залишалося так зване «польське питання». Але якщо на початку судової реформи в Правобережній Україні влада стояла на позиціях швидкого та жорсткого його вирішення, то у 70–80-х рр. XIX ст. було взято курс на пом'якшення взаємин та тривалу адаптацію регіону до реалій імперії. Громадськість регіону знову поділилась на прихильників та противників продовження реформи, водночас робота вже утворених мирових судів викликала багато нарікань. Найбільш прогресивні на той час зміни в судовій системі – мировий суд та суд з присяжними засідателями у Правобережній Україні – повною мірою запроваджені не були. Остаточна судова реформа 1864 р. у Правобережжі була втілена в життя в червні 1880 р., коли у всьому краї запрацювали нові суди.

Таким чином, напруження у взаєминах між владою і польською шляхтою у Правобережній Україні позначилось на впровадженні судової реформи 1864 р. Події Січневого польського повстання 1863–1864 рр. змусили самодержавство з більшим острахом поглянути на поляків та замислитися над проблемою запровадження судової реформи в регіоні. Однак край не отримав необхідних фінансових ресурсів для прискорення запровадження судової реформи. Влада домоглася головної мети – місцевий суд був взятий під контроль, шляхта втратила один із важелів впливу, але остаточно зробити її лояльною так і не вдалося.

У третьому розділі «Окружний суд як основний елемент пореформеного судочинства в регіоні» розкрито структурні компоненти та професійні обов'язки Житомирського окружного суду, проаналізовано кадрове наповнення суду, рівень освіти, станова належність, матеріальне забезпечення працівників Житомирського окружного суду.

У підрозділі 3.1 «Структура та функціональні обов'язки Житомирського окружного суду» окреслено модель пореформеного судового органу загальної юрисдикції Правобережної України.

Окружний суд в системі судів пореформеного часу займав проміжну ланку між мировим судом та судовою палатою. До компетенції цього органу відходила значна частина кримінальних та цивільних справ, що виникали у державі. У межах юрисдикції Житомирського окружного суду були шість повітів Волинської губернії

– Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Овруцький, Острозький, Заславський.

На момент відкриття Житомирського окружного суду забезпечення прав населення здійснювали голова суду, два його заступники, вісім членів суду, двадцять судових слідчих, прокурор та сім його заступників, старший нотаріус. Також установа у своєму штаті мала нотаріусів, судових приставів, присяжних повірених, секретарів, архіваріуса та перекладача.

За судовими статутами 1864 р. окружний суд поділявся на відділення. У Житомирському їх налічувалося три: одне з кримінальних справ, два із цивільних. Голова, заступники та члени суду розподілялися за відділеннями. До обов'язків членів Житомирського окружного суду входило опікування визначеними справами, виїзд на місця злочинів, присутність на виїзних засіданнях суду, доповіді у справах.

Посада судового слідчого у Житомирському окружному суді передбачала безпосереднє розслідування справи у межах юрисдикції судової дільниці (кожен повіт мав від двох до трьох дільниць). До 1917 р. кількість дільниць зросла, що було пов'язано із збільшенням рівня злочинності в регіоні.

Судовими статутами передбачалося запровадження інституту публічних обвинувачів в особі прокурорів. У кримінальних та цивільних справах прокурор здійснював нагляд за попереднім слідством, виступав обвинувачем у суді, подавав апеляції та касації, контролював виконання рішень суду. Важливим завданням, що отримували прокурори на своїх посадах, був нагляд за судовими установами та посадовими особами судового відомства. Посада прокурора передбачала повну залежність та підзвітність виключно міністру юстиції.

За посадою старшого нотаріуса закріплювалося завідування нотаріальним архівом, видача виписок та копій з актів, що зберігалися в архіві. До компетенції нотаріусів Житомирського окружного суду відносилось здійснення актів, протестів, засвідчень. Посада судового пристава передбачала вручення повісток, виконання судових рішень. Окрім того для забезпечення діяльності окружного суду створена була канцелярія суду, головним завданням якої було ведення діловодства.

У Житомирському окружному суді було створено реєстр кандидатів на судові посади. Він складався із осіб, що перебували на державній службі та готувалися до роботи у судових органах, як правило підмінюючи судових слідчих, які з певних інших причин не могли виконувати свої обов'язки (хвороба, відпустка). Посада кандидата на Правобережжі, зокрема у Житомирському окружному суді була своєрідним місцем «фільтрації» майбутніх судових чиновників, насамперед польського походження. Жоден з кандидатів-поляків протягом усього часу функціонування Житомирського окружного суду не отримав призначення на посаду в місті або регіоні, здебільшого опиняючись далеко за межами України.

Судовою реформою 1864 р. запроваджувався суд присяжних. Житомирський окружний суд не став винятком. У відповідності із законодавством, у Правобережжі присяжні засідателі призначалися особливими тимчасовими комісіями. Судовими статутами 1864 р. визначався порядок формування колегії присяжних засідателів. Важливою силою, що не могла залишитися осторонь реформаційних процесів у Правобережжі були євреї. Для них в законодавстві передбачалася квота під час формування списків присяжних засідателів. Євреї вносилися до них відповідно

відсотковому співвідношенню їх загальної кількості в кожному повіті до чисельності всього населення повіту. Як і у випадку з поляками, влада з пересторогою ставилась до можливого домінування євреїв серед присяжних засідателів.

У підрозділі 3.2 «Кадровий склад Житомирського окружного суду» розкрито умови заміщення посад, рівень освіти, станова належність, матеріальне забезпечення працівників суду.

Важливою частиною діяльності Житомирського окружного суду було заміщення посад. Перед відкриттям окружних судів у Правобережжі перед владою постала проблема кадрового вибору. Нові суди потрібно було наповнювати або за рахунок місцевих ресурсів (польська шляхта), або залучати чиновників-дворян з інших губерній Російської імперії. У зв'язку із політикою, яку проводило самодержавство у Правобережній Україні, варіант із російським чиновництвом виглядав більш привабливо, в цій ситуації влада могла розраховувати на підготовлених та лояльних до неї чиновників.

Перший склад Житомирського окружного суду, сформований у червні 1880 р., чітко засвідчив, що всі судді були «імпортовані» з інших судових органів імперії. 70 % судових слідчих залишали за собою ці посади ще з дореформеного суду. Особи прокурорського нагляду у повному складі були залучені із попередніх судових органів краю. Позитивним моментом було залучення голови суду, його заступників, та членів суду з інших губерній, де судова реформа вже укорінилась. Питання забезпечення кадрами Житомирського окружного суду залишалося відкритим.

Одним з елементів тиску влади на судових працівників була відсутність офіційного затвердження на судові посади у 1884–1886 рр. 90 % судових слідчих Житомирського окружного суду у штатному розписі навпроти свого прізвища мали префікс (рос. И. Д.) виконуючий обов'язки, така практика проіснувала до 1917 р. Така ситуація призводила до втрати судовим працівником незалежності.

Затримка судової реформи у Правобережній Україні парадоксальним чином вплинула на рівень юридичної освіченості працівників суду. За рахунок цих зволікань імперії вдалося накопичити значну кількість юридичних кадрів. Відродження юридичного факультету університету Св. Володимира сприяло збільшенню частки його випускників, що працювали у Житомирському окружному суді з 35 % на початку XX ст., до 64 % у 1916 р. Такий незначний відсоток випускників-юристів на початку XX ст. пояснювався тим, що адміністрація краю продовжувала недовіряти власним випускникам, дотримуючись своєї політики з недопущення поляків до судових посад в регіоні, адже саме вони складали значну частку студентів юридичного факультету університету Св. Володимира.

Ключовою ознакою Російської імперії в XIX ст. була становість суспільства. Належність до вищих соціальних станів виступала головним критерієм відбору судових чиновників. Адже саме в них імперська влада бачила опору, зокрема й в упровадженні судової реформи на Правобережжі. В результаті реформування в середині XIX ст. системи надання класних чинів утворилися нові особливі стани, до яких зараховували – штаб-офіцерських та обер-офіцерських дітей, дітей цивільних чиновників. За законом 1856 р. вони не мали права на спадкове дворянство.

Отримати його могли військові VI класу (полковники), а також цивільні, які належали до IV класу (дійсний статський радник). Такі нововведення на початку XX ст. внесли зміни в станову конфігурацію Житомирського окружного суду, віднині вихідці з чиновницьких, штаб-офіцерських та обер-офіцерських родин стали переважати у судовому органі. Владі за невеликий проміжок часу вдалося створити нову станову групу, що була цілком їй лояльною, не в останню чергу за рахунок присвоєння класних чинів та системи нагород, які надавали дворянство.

Важливим елементом служби чиновників суду було їх утримання (грошові виплати), що складалися із жалування, столових та квартирних коштів. Окрім державного утримання значна частка чиновників Житомирського окружного суду володіла власним майном (земля, будинки, млини, тощо) та мала сталий прибуток, що часто перевищував державне грошове утримання. Тому можна констатувати, що чиновники суду мали високий рівень грошового забезпечення у порівнянні з іншими категоріями працівників імперії. В такий спосіб влада робили суддів вірними слугами її інтересів.

У четвертому розділі «Діяльність Житомирського окружного суду з розгляду справ, віднесених до його компетенції» визначено шляхи вирішення кримінальних та цивільних справ, охарактеризовано особливості здійснення судочинства стосовно чиншового землеволодіння в регіоні.

У підрозділі 4.1 «Практики Житомирського окружного суду з розгляду кримінальних справ» охарактеризовано діяльність Житомирського окружного суду у відправленні кримінального судочинства, визначено недоліки у його роботі.

За судовою реформою 1864 р. окружним судам, зокрема й Житомирському, були підсудні справи, пов'язані із заподіянням шкоди особі чи майну. Суд із присяжними засідателями вирішував справи, що тягнули за собою покарання, поєднане із позбавленням чи обмеженням майнових прав. До юрисдикції окружного суду не відносилися справи про державні злочини.

Основним елементом, на якому базувався судовий процес пореформеного часу, були показання свідків. Окрім цього, на рішення суду суттєво впливало визнання чи невизнання обвинуваченим своєї вини, що в майбутньому, під час винесення вироку, ставало пом'якшуючою чи обтяжуючою обставиною.

Значну частку обвинувачених у Житомирському окружному суді становило селянство, що пов'язано з демографічним вибухом та, як наслідок, збільшенням злочинності у Правобережжі. На межі 80–90-х рр. XIX ст. частка скоєних селянами кримінальних злочинів становила 58 % від загальної кількості. Найбільш поширеними злочинами були: заволодіння чужим майном, заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи, порушення громадського спокою та порядку, неповага до присутніх місць та до чиновників під час виконання ними службових обов'язків. Збільшення злочинності у Правобережжі зумовлювалося зростанням зубожіння населення, а також специфікою землекористування в регіоні. Високому рівню злочинності у Правобережжі сприяла наближеність Австрійського кордону. У містечку Волочиськ Старокостянтинівського повіту розташовувалась митниця, що створювало додаткові труднощі у реалізації судочинства. Переважаючими видами злочинів тут були контрабанда (особливо літератури, після прийняття Емського указу 1876 р.) та незаконний перетин кордону. Іншим чинником, який вносив

корективи у функціонування суду та змушував адаптуватись до нових умов, стало будівництво й розвиток залізниць. Утворення великих залізничних станцій – Полонне, Печанівка, Шепетівка та, як наслідок, концентрація значних мас пасажирів та вантажів притягувала дрібних злочинців й різних асоціальних елементів, що спричиняло збільшення злочинності на Правобережжі.

Судова реформа 1864 р. була покликана забезпечити рівність всіх станів суспільства перед законом. Але, як показала практика, якісне судочинство для більшості залишилося недосяжним. Сподівання на новий суд, з його декларованим демократизмом швидко розвіялись, натомість судова тяганина та непомірні витрати породжували лише розчарування.

Основним недоліком, що так і не був подоланий судовою реформою, стала фінансова затратність судових позовів, що не давала найбільш вразливим верствам можливості боротися за свої права за допомогою адвоката. Необізнаність у різного роду правових питаннях, правилах досудового слідства, ставила позивачів у складні ситуації, в окремих випадках призводила до поразок у вирашних справах.

У підрозділі 4.2 «Практики Житомирського окружного суду з розгляду та вирішення справ цивільного судочинства» розкрито особливості вирішення справ цивільного характеру, а також визначено причини неефективності їх вирішення окружним судом.

Житомирському окружному суду були підсудні цивільні позови, що виходили за межі компетенції мирових судів, вартістю більше 500 руб. Водночас окружний суд виступав в якості апеляційної інстанції для цивільних справ, що розглядалися мировим судом.

Одним з головних компонентів пореформеного цивільного судочинства були словесні дебати позивачів. Але скористатися цим елементом судового розгляду могли не всі учасники процесу. Ведення дебатів передбачало як знання позивачами всіх нюансів законодавства, так і безпосередньо справи. Тому присутність адвоката у цивільному процесі ставала запорукою успіху. Одну з ключових ролей під час цивільного розгляду справи відігравали показання свідків. Також цивільний процес передбачав за певних умов залучення експертів.

Судовими статутами передбачалося подання апеляційної скарги на рішення окружного суду. Основний відсоток скарг надходив від незадоволених рішенням суду поміщиків. За умов відхилення апеляційної скарги позивач мав право на касацію до Сенату. Розгляд цивільних справ, починаючи від окружного суду і закінчуючи Сенатом, міг тривати більше 10 років.

Цивільний позов до Житомирського окружного суду тягнув за собою значні судові витрати, що для більшості учасників були непомірними, до того ж програш справи покладав всі судові витрати, як позивача, так і відповідача на користь останнього.

Таким чином, запорукою успіху цивільного позову до Житомирського окружного суду ставала наявність адвоката. Відсутність повіреного у однієї зі сторін, автоматично надавала перевагу іншій. Як і у випадках кримінальних практик, так і у цивільних, незаможні селяни залишалися у програші, адже не могли винайняти адвоката. Порятунком у таких ситуаціях були колективні позови. Фінансова складова також ставала визначальною у залученні свідків та експертів,

затратними були апеляції та касації. Тому ще один з принципів судової реформи, задекларований законодавцем – доступність судових установ, не був дотриманий.

У підрозділі 4.3 «Участь Житомирського окружного суду з розгляду та вирішення справ чиншовиків Правобережної України» розглянуто практики Житомирського окружного суду з вирішення проблем чиншового землеволодіння, а також охарактеризовано фактори, що впливали на порушення чиншового права в регіоні.

Серйозні сподівання на судову реформу 1864 р. у Правобережжі мали чиншовики, які в новоутворених судах бачили останню надію в утвердженні свого права на землю. Саме тому їх позови до Житомирського окружного суду ставали найбільш резонансними та численними.

Із початком роботи Житомирського окружного суду (липень 1880 р.) до нього почала надходити значна кількість справ, фігурантами у яких були чиншовики. Позови ці були як кримінального, так і цивільного характеру, значна їх частка перейшла із дореформених судів. Більшість кримінальних справ були пов'язані із непокорю владі, бунтами, образами посадових осіб. Водночас ні землевласники, ні влада не були зацікавлені у розповсюдженні бунтівних настроїв, які могли поширитись і на українських селян. Поміщики, маючи на руках рішення суду на свою користь, не поспішали вступати у володіння землею. Житомирський окружний суд у своїх вироках засуджував бунтівників на незначні терміни, адже були побоювання більш масштабних виступів.

У цивільних позовах спостерігалися ті самі вади, що й у випадках із селянами. Це стосувалося фінансової складової, наявності або відсутності адвоката. Для більшості це була непомірна розкіш, адже зубожілі чиншовики не мали навіть коштів, щоб виїхати за межі села та взяти участь у судових слуханнях. Тому за таких умов часто мали місце колективні позови. Водночас іншою проблемою Правобережжя була недостатня кількість адвокатів, які були компетентними в справах чиншовиків, тобто знали польське право та закони Литовського статуту, на яких будувалося чиншове право.

У вирішенні чиншових справ Житомирський окружний суд здебільшого залишався на боці землевласника. Судова тяганина, некомпетентність у чиншовому праві, непомірні витрати зневірювали чиншовиків у новому суді та штовхали на злочини (бунти, непокоря владі, самовільне захоплення землі).

У результаті проведеного дослідження автор дійшов **висновків**, які виносить на захист:

Проаналізовано стан наукової розробки теми присвячений проблемам судової реформи у Російській імперії, її запровадження в різних регіонах, а також функціонування нових судових інститутів. З'ясовано, що у період 60–70-х рр. XIX ст. більшість авторів вважали прийняті статuti втіленням мрії про ідеальне правосуддя, схвально відгукувалися про імператора Олександра II, який втілював судову реформу в життя. Захоплення викликав насамперед інститут присяжних засідателів, в якому вони вбачали наслідування передових надбань Західної Європи. У частини дослідників викликало нарікання безпосереднє запровадження реформи на місцях, її поетапність, а не цілісність. Дослідження початку XX ст. вже були позбавлені ідеалізації судової реформи. А деякі новоутворені інститути (суд з

присяжними засідателями, адвокатура) зазнавали критики через свою репресивність та неправильну організацію. Для радянської історіографії характерним було пов'язування судової реформи із суспільно-політичним життям, вивчення політичних процесів. Діяльність створених реформою судових органів, зокрема й Житомирського окружного суду вбачалася елементом каральної політики самодержавства та засобом придушення революційного руху в масах, а всі зміни, що відбувалися – лише посиленням влади царизму. На сучасному етапі відбувається поживлення досліджень судових перетворень, а також їх регіональних особливостей, зокрема діяльності окремих судових інститутів, передбачених судовими статутами. Специфіка запровадження судової реформи 1864 р. у Правобережній Україні та функціонування Житомирського окружного суду належать до малодосліджених. Невивченими залишаються шляхи кадрового наповнення Житомирського окружного суду, що зумовлювалося політикою уряду, динаміка змін особового складу та освітньо-професійний рівень службовців суду, діяльність судової установи у здійсненні судочинства, зокрема в області чиншового права.

Джерельна база дослідження ґрунтується на законодавчих актах, діловодній документації окружних судів, періодиці, статистиці, мемуарній літературі. Використання архівних матеріалів дозволило визначити практичні завдання Житомирського окружного суду, його структуру та кадровий склад. Аналіз законодавства виявив алгоритм запровадження судових перетворень у Правобережній Україні.

З'ясовано, що реформування судової системи представляло собою складний та багатогранний процес. Зародження ідеї перетворень у цій галузі бере початок у кінці XVIII ст. Відсутність головної ідеї (що саме мав являти собою новий суд) призводило до уповільнення темпів підготовки реформи. Своїм шляхом у питанні правового реформування, зокрема й судів пішло Правобережжя. Чинник присутності значної кількості поляків не давав можливості швидкого долучення регіону до загальноімперської правової системи, зокрема й судової. Утворення особливого комітету у справах кодифікації місцевого законодавства дало поштовх до створення зводу законів на основі Литовського статуту та польського права. В результаті такий документ було видано. Але події 1830–1831 рр. (Листопадове польське повстання) змінили політику центру. Наслідком стало скасування дії Литовського статуту та запровадження у Правобережжі загальноімперського права. Прихід до влади нового імператора Олександра II дав новий імпульс для майбутніх змін. У листопаді 1864 р. країна отримала судову реформу. Головними її постулатами ставали незалежність та гласність судів, панування закону та права, незмінність суддів, захист суду від втручань адміністрації, запровадження нових прогресивних інститутів (суд з присяжними засідателями та адвокатура), зміна пріоритетів у діяльності прокуратури. Тепер вона отримувала роль сторони обвинувачення під час судових процесів. Пріоритетом у кадровому забезпеченні ставала юридична освіта. Ці та інші засадничі основи мали радикально вплинути на громадськість, дати їй надію на справедливий суд, підвищити правову культуру, стати основоположним чинником зародження громадянського суспільства.

Визначено, що специфічність запровадження судової реформи 1864 р. у Правобережній Україні пояснювалася існуванням насамперед польського чинника. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії влада зіткнулася з низкою

проблем. Насамперед з небажанням поляків краю інтегруватися до загальноросійської системи взаємин. Каменем спотикання в краї стала земля, якою в переважній більшості володіла польська шляхта і ніяке залякування (після Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. та Січневого 1863–1864 р.) чи заохочення, не могли змусити її або продати, або позбутися в інший спосіб. Результатом цього могла стати передача Правобережжя під вплив російського дворянства, яке, в свою чергу, не отримавши гарантій від влади, не поспішало переїздити на нові території адже прекрасно знало про архаїчність укладу життя польської шляхти, міцність традицій та відчуття швидкого відновлення польської держави, що звичайно їх відлякувало. Всі ці проблеми лягали в основу небажання влади запроваджувати на Правобережжі судову реформу разом з іншими губерніями Російської імперії.

Окрім загрози з боку поляків, існували й інші проблеми, насамперед фінансового характеру. Проміжок у дев'ять років між запровадженням мирових судів і остаточним завершенням судової реформи можна визначити як час пошуку коштів на облаштування нових судових місць, зарплату чиновникам. Адже ревізії утворених мирових судів показували їх важке становище. Тому звідси і зволікання, що в свою чергу викликало гнів місцевих судових чиновників, які вказували на неприпустимість подвійного судочинства, оскільки мирові суди керувалися вже реформованим, а інші інститути дореформеним. Як результат, судова реформа набула завершеного вигляду лише у 1880 р.

Зауважено, що структура Житомирського окружного суду повністю відповідала судовим статутам 1864 р. Розповсюджуючи свій вплив в окружних судах, влада почала практикувати такий вид призначення на посаду як «виконуючий обов'язки», що, відповідно, позбавляло судового слідчого задекларованого принципу «незмінності на посаді», тому такий статус перетворював чиновника на слухняного виконавця будь-якої волі керівництва. Однією з домінантних та впливових ланок в структурі Житомирського окружного суду була система прокурорського нагляду. Значна частка судових чиновників у своєму послужному списку мала стаж роботи у прокуратурі. Саме цей інститут за судовими статутами отримував наглядові функції, займався обвинуваченням у суді, здійснював подання апеляцій та касацій, контролював виконання рішень суду. Ще однією важливою функцією було «право нагляду за охороною законів», що на практиці означало нагляд за судовими установами та посадовими особами судового відомства.

Проблеми, пов'язані з польськими впливами, не дали можливості впровадити повною мірою суд з присяжними засідателями. Порівняно з центральними губерніями, в Південно-Західному краї присяжні не обиралися, а призначалися адміністрацією, що вже позбавляло реформу одного з основних принципів – невтручання адміністративної влади в судову. Влада намагалась обмежити і участь євреїв у суді присяжних, їм відводилася лише певна квота, що практично ніяк не впливало на винесення судових рішень.

Охарактеризовано особовий склад суду, з'ясовано шляхи та критерії його комплектації, зауважено, що у кадровому наповненні новоутвореного Житомирського окружного суду були певні позитивні моменти, насамперед, це стосується освітнього рівня працівників суду. На момент відкриття і до 1917 р. він

постійно зростав. Вже в 1880 р. значна частина суддів мала вищу юридичну освіту. Головним поясненням цього було те, що реформа в Правобережній Україні була впроваджена із запізненням, адже в період з 1864 р. до 1880 р. вищим навчальним закладам Російської імперії вдалося підготувати достатню кількість кваліфікованих кадрів для судової галузі. Щодо походження судових працівників, насамперед суддів та судових слідчих, то на першому етапі існування Житомирського окружного суду переважна більшість мала російське коріння, тобто була вихідцями з російського дворянства. Значною була частка представників від православного духовенства, чиновництва та військових. До 1917 р. ситуація змінилася в бік зростання частки працівників суду, що були вихідцями переважно з чиновницьких та військових родин, збільшилася кількість представників від міщанства. Всі ці категорії були вихідцями з Правобережжя. Таким чином, на початок XX ст. владі вдалося поповнювати склад Житомирського окружного суду за рахунок місцевих кадрів, цілком залежних та лояльних до неї. Неабиякою мотивацією ставало збільшення грошового забезпечення працівників суду в порівнянні з дореформеним, що давало можливість говорити про створення вірних імперських підданих.

Проаналізовані практики Житомирського окружного суду у здійсненні кримінального та цивільного судочинства дали можливість виявити низку проблем, в першу чергу пов'язаних з участю в судовому процесі різних категорій осіб, що мешкали на Правобережжі. Насамперед, це стосувалося українського селянства. Для значної їх частки подання позову до суду ставало непомірним тягарем. Судовий процес був матеріально затратним. Селянин в силу своєї бідності не міг стати його повноправним учасником. Як в кримінальному, так і в цивільному процесі селяни не могли розраховувати на підтримку приватних адвокатів, адже останні запрошували досить значну плату за свої послуги. Залучення казенного повіреного ставало неможливим через різноманітні заборони законодавчого характеру. За таких умов селянин був приречений на поразку в суді. Іншою проблемою для селянства ставало незнання законодавства та тонкощів судового процесу, що, в свою чергу, тягнуло за собою негативні наслідки для них під час розгляду справи. Означені матеріальні проблеми ставали каменем спотикання і під час сплати видатків пов'язаних з судовими зборами, проведенням експертиз, винагородами свідків, експертів, членів суду.

Встановлено, що Житомирський окружний суд був зручним інструментом для здійснення державної політики, це засвідчувало передовсім ведення судових справ, пов'язаних з проблемами чиншового землеволодіння та чиншового права. Затягування судом справ такого характеру було вигідним самодержавству, яке вело відчайдушну боротьбу за знищення чиншовиків (як стану) на Правобережжі. Житомирський окружний суд у своїй роботі дотримувався лінії вигідної для держави, тобто робив все залежне від нього аби припинити існування такої категорії населення як чиншовики. Брак фахівців з польського права, злиденність цих осіб додавали як суду, так і державі дивідендів у цій боротьбі. Приклад Житомирського окружного суду як установи пореформеного типу проілюстрував значні вади тогочасного судочинства, пов'язані зі збереженням становості суспільства. Але водночас реформаційні перетворення поклали початок змін у тогочасному

суспільстві, сприяли підвищенню правової культури та наближенню судової системи до європейських стандартів.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

Статті у наукових фахових та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

1. Максимов О. В. Умови та специфіка запровадження судової реформи 1864 року на Правобережній Україні / О. В. Максимов // Волинські історичні записки : збірник наукових праць. – Т. 5. – 2010. – С. 49–57.
2. Максимов О. В. Кадровий склад Житомирського окружного суду в умовах судової реформи 1864 року / О. В. Максимов // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» – 41-й вип. – Харків, 2011. – С. 178–183.
3. Максимов О. В. Участь Житомирського окружного суду у вирішенні справ чиншовиків в умовах судової реформи 1864 року / О. В. Максимов // Збірник наукових праць «Література та культура Полісся». – Вип. 65 – Ніжин, 2011. – С. 75–87.
4. Максимов О. В. Особливості кримінального судочинства на Правобережній Україні в умовах судової реформи 1864 року (на прикладі Житомирського окружного суду) / О. В. Максимов // Науковий вісник Чернівецького університету «Історія. Політологія. Міжнародні відносини». – Вип. 583–584. – Чернівці, 2011. – С. 121–127.
5. Максимов О. В. Фахова дискримінація поляків в умовах судової реформи 1864 року на Правобережній Україні / О. В. Максимов // Сумський історико-архівний журнал. – № XXIII. – Суми, 2014. – С. 48–56.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

6. Максимов О. В. Особливості політики уряду Російської імперії щодо служби євреїв у судових органах Правобережної України в першій половині XIX ст. / О. В. Максимов // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини» (м. Житомир, 23-24 жовтня 2009 р.) : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Вид-во Центр «Ткума», 2010. – С. 180–184.
7. Максимов О. В. Особливості призначення євреїв присяжними засідателями окружних судів Правобережної України в умовах судової реформи 1864 р. / О. В. Максимов // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту» (м. Житомир, 22-23 жовтня 2010 р.) : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Вид-во Центр «Ткума», 2011. – С. 140–147.
8. Максимов О. В. Структура та функціональні обов'язки Житомирського окружного суду за реформою 1864 р. / О. В. Максимов // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи. : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Суми, 20 травня 2011 р.) : у 2-х частинах. – Суми, : Вид-во СумДУ, 2011. – Ч. 2. – С. 136–141.

АНОТАЦІЯ

Максимов О. В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2016.

Дисертаційне дослідження присвячене Житомирському окружному суду як одному з елементів пореформеного судочинства в Правобережній Україні. У роботі розкрито передумови судової реформи 1864 р. у регіоні. Охарактеризовано процес підготовки, умови та специфіку запровадження судової реформи в Правобережній Україні. Визначено структуру та функціональні обов'язки Житомирського окружного суду. Охарактеризовано особовий склад суду, з'ясовано шляхи та критерії його комплектації. Проаналізовано практики Житомирського окружного суду у здійсненні кримінального та цивільного судочинства, виявлено низку проблем, в першу чергу пов'язаних з участю в судовому процесі різних категорій осіб, що мешкали на Правобережжі. Встановлено, що Житомирський окружний суд був зручним інструментом для здійснення державної політики, передовсім у веденні судових справ, пов'язаних з проблемами чиншового землеволодіння та чиншового права.

Ключові слова: Житомирський окружний суд, судова реформа 1864 р., судові статuti 1864 р., Правобережна Україна, чиншовики, присяжні засідателі, імперська кадрова політика.

АННОТАЦИЯ

Максимов А. В. Житомирский окружной суд в системе реализации судебной реформы 1864 года в Правобережной Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко. – Каменец-Подольский, 2016.

Диссертационное исследование посвящено Житомирскому окружному суду как одному из элементов пореформенного судопроизводства в Правобережной Украине. В работе раскрыты предпосылки судебной реформы 1864 г. в регионе. Охарактеризован процесс подготовки, условия и специфика внедрения судебной реформы в Правобережной Украине. Определена структура и функциональные обязанности Житомирского окружного суда. Охарактеризован личный состав суда, установлено пути и критерии его комплектации. Проанализированы практики Житомирского окружного суда в осуществлении уголовного и гражданского судопроизводства, выявлен ряд проблем, в первую очередь связанных с участием в судебном процессе различных категорий лиц, проживавших на Правобережье. Установлено, что Житомирский окружной суд был удобным инструментом для осуществления государственной политики, прежде всего в ведении судебных дел, связанных с проблемами чиншевого землевладения и чиншевого права.

Ключевые слова: Житомирский окружной суд, судебная реформа 1864, судебные уставы 1864, Правобережная Украина, чиншевики, присяжные заседатели, имперская кадровая политика.

ANNOTATION

Maksymov O. V. Zhytomyr district court in the system of implementation of court reform of 1864 in Right-Bank Ukraine. – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Ohienko Kamyanets-Podilsky National University. – Kamyanets-Podilsky, 2016.

The thesis is devoted to Zhytomyr district court as one of the elements of the post-reform justice in Right-Bank Ukraine. It is found out that judicial reform represented a complex and multifaceted process. The absence of main idea led to a slowdown in the preparation of the reform. Right-Bank chose its way in the issue of judicial reform including courts. The factor of presence of large amount of Poles did not give opportunities for rapid attachment of general judicial system including the judiciary. Therefore, the government started working towards a gradual adaptation of the land. It is determined that the specificity of the introduction of judicial reforms in 1864 in Right-Bank Ukraine was explained primarily by the existence of the Polish factor.

It is noticed that the structure of Zhytomyr District Court fully corresponded to the legal regulations of 1864. Promoting its own influence in the district courts, the government started to practice such kind of appointment as "person who fulfils the duties", which accordingly delivered the court investigator from the declared principle of "immutability of the appointment" and that's why such status made an obedient executor of any will of the leadership from any official.

One of the dominant and influential parts of the structure of Zhytomyr district court system was prosecutorial oversight system, the function of the prosecutor's office was "right to supervise the law protection" which in practice meant the supervision of judicial institutions and officials of the judicial office. Problems connected with Polish influences did not allow to fully implement the court of jury. Compared with the central provinces, in the South-Western Region the jury were not elected but appointment by the administration that delivered the reform from one of the main principles – non-interference of the administrative authority into the judicial one. Special structure of the court is characterized, ways and criteria for its configuration are found out, it is noticed that there were positive aspects in Zhytomyr District Court concerning its professional staff. It mainly applies to the educational level of the court staff. At the time of opening and up to 1917 it was constantly improving.

Analyzed practices of Zhytomyr District Court in the performance of criminal and civil proceedings made it possible to identify a number of problems, primarily related with participation in the trial of various categories of people who lived in Right-Bank Ukraine. First of all it concerned the Ukrainian peasantry. It was unbearable burden to apply to the court for a significant number of peasants. The trial was financially too expensive. Because of their poverty, peasants could not become its full fledged member. It is established that Zhytomyr district court was a convenient instrument for the implementation of state policy, litigation connected with the problems of peasant land tenure with rent proved it.

Key words: Zhytomyr district court, court reform of 1864, court statutes of 1864, Right-Bank Ukraine, peasants, jury, imperial professional personnel policy.

Підписано до друку 19.01.16. Формат 60x84/16. Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. Арк.. 1.16. Обл. вид. арк.. 1.42. Наклад 100. Зам. 12.
Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua